

Minden nagy mű az élet egy-egy adott pillanatban rendkívül fontos darabjának meghatározott elképzelése. Nem visszatükröz, hanem megcsinál, teremt, varázsol. Persze „az élet” és az általa diktált érdek minden dolgunkban ott lapul, mert sose tudunk szabadulni létünk értelme megértésének teljesíthetetlen és elfelejthetetlen feladatától. E túlságosan fennkölt dolgok azonban mindennapi eseményekbe olvadnak, testünkkel, szokásos mozdulatainkká válnak és filozofikus nagyszerűségük helyett úgy vagyunk velük mint a levegővel: akkor tudunk róla, ha hiányzik. E hiányzó értelem, durva leegyszerűsítéssel, két formában jelentkezik: a közösség életértelmének és újabban, egyre erősebben az egyén, a személy életértelmének képében. Ez utóbbi alatt nem azt értem, hogy „valaki keresi helyét a világban”, hanem sokkal inkább azt, hogy „keresi helyét önmagában”, hogy felteszi a kérdést: mi vagyok én önmagam számára, milyen kényszerek, rabságok és szabadságok laknak bennem, hogyan tudok azzá lenni, ami lehetnék. Emlékeztetnék Kafka „vidéki emberé”-re, aki eljut a „törvény kapujá”-hoz és várja, hogy jöjjenek oda mások is, hogy közösen járuljanak az emberi értelem titkához. Senki sem jön, így ő se mer lépni. És halála előtt, élete utolsó pillanatában a kapu óre kimondja a titkot: ez a kapu csak neki csináltatott, csak ő léphetett volna rajta be. Kafka filozofikus története a huszadik századi lét paradigmája, a személyessel való kényszerű szembesülés allegóriája. E furcsa hiány és kényszer azonban lehetőség is, kézbe vétele valaminek, amiről eddig nem tudtunk.

XX. századi költők jól ismerik ezt az élményt: a világ személyes értelmének a szét-esését és a felelősséget azért, hogy a töredékekből valami, ma még kínzóan ismeretlen kontúrú új életértelem szülessen. De éppen a századfordulón íródott meg a személyes első tudománya is. A pszichoanalízis kísérletet tett és tesz arra, hogy fogalmak megosztható, biztosabb keretbe építse a személyes élmények hol boldogító, hol kínzó tapasztalatát. Fogalmai nemcsak hideg teóriát, hanem — elsősorban — önfelszabadító, szisztematikus gyakorlatot, egyfajta, belső és minden eddiginél radikálisabb — de mélyen személyes — forradalmat is teremtettek. Freud világosan tudatában volt két dolognak. Egyrészt saját elmélete jelentőségének. A pszichoanalízissel kapcsolatos ellenkezésről mondta, hogy elmélete új nárcisztikus sérülés az emberek számára. Kopernikusz elvette tőlünk a boldogító tévhitet, hogy világunk, tárgyaink a kozmikus középpontot alkotják, Darwin megfosztott

Pedig Jósika műveit 1837-től kezdik németre fordítani (előbb Steinacker Gusztáv, majd Klein Hermann), s a pest-budai sajtóban több ismertetés jelenik meg. Vö. pl.: Gemeinnützige Blätter 1837. 42. szám, 320-321. (*A könnyelműekről*); Uo. 51. sz. 401-402.: ünnepli a messze földön (sic!) híres literátort és „zseniális szerző”-t. Az alábbiakban a mozgékony könyvkiadó, Heckenast Gusztáv egy reklámszövegét adjuk, amelyben látható, miféle eszközökkel kívánt német olvasókat szerezni a magyar- és németországi szerzőket egyként megjelentető könyvkiadó (Intelligenzblatt zur vereinigten Ofner und Pester Zeitung 1839. 11. szám): „Jósika mindegyik regényében világosan kitetsző vezéreszme vonul végig, amelynek megoldása a lélektan szempontjait szem előtt tartva frappáns helyzetek képzeletdús szövedéke és színesen változó eseménysor révén, szinte magamagától fejlődik ki, és válik könnyen felfoghatóvá. Emellett elismerést érdemel a nemes, tiszta, erényes, ámde minden erkölcsi prüdériától mentes tendencia, ellentétben a modern idegen irodalmak uralkodó irányzatával. A jellemfestés többnyire eredeti vonásokkal rendelkezik. Költőnk egész előadásával és jelenetelési módszerével hazánk történetének érdekességekben gazdag formáit emeli ki, valamint a valóban romantikus elemek színes sokféleségét, amelyeket hazai természeti szépségekből és nemzeti jellegzetességekből választ ki jóízűséggel, és éppen olyan körültekintéssel és kitűnően érzékelteti a nép szociális helyzetének élénken kitetsző sajátosságait is.” Négy németre fordított Jósika-művet hirdet a kiadó, *A könnyelműeken kívül Az utolsó Bátorit, az Abafit* és egy elbeszélés-kötetet.

minket attól, hogy valami különös élőlénynek, az állatoktól függetlenül teremtett csodának higgyük magunkat. És végül ő, Sigmund Freud elvette tőlünk azt a hitet, hogy tökéletesen birtokában vagyunk saját lelkünk mélyének, személyünknek. De mindhárom „nárcisztikus sérülés” egyszerre és ugyanakkor az élet új értelmének felfedezése, a szabadság új fejezetének megnyílása is. Másrészt Freud tudta, mondta, hogy mindent, amiről ő beszélt költők rég kimondták már. Valóban, a modern költészet egy bizonyos állandó, központi vonala már nem a kollektív értelemről, hanem a személyről, a költőéről és az enyémről szól. A „jambusok” nemcsak a szerzőnek, hanem az olvasónak is megadják a lehetőséget, hogy legyen mibe belekapaszzkodni, hogy a személyes élmények örvényében legyenek fix pontok, kiépíthető partok, az alámerülés veszélyes kényszerét ellensúlyozó lelki támasztékok.

Az *Az a szép, régi asszony* több szempontból is példája, tanúsága mindennek. József Attila tipikus és különleges figurája volt a két háború közötti magyar költészetnek. Tudta és élte a pszichoanalízist, tudta és élte a modern világ, a személy minden lehetséges kínját. Tipikus, mert őt is, költőtársait is lehetetlen megérteni a pszichoanalízis nélkül. Krúdy, Kosztolányi, Karinthy bizonyos értelemben megközelíthetetlen akkor, ha nem figyeljük a pszichoanalízis szavai, élménye nyomát. Különleges azért, mert egyetlen, a kort alapvetően reprezentáló költő sem volt annyira sokféle kapcsolatban a pszichoanalízissel mint ő. Nemcsak és nem is elsősorban mert elméletét megtanulta, hanem azért is, mert átélte gyakorlatát és nem csak azért, mert átélte, hanem mert élete, sorsa középpontjává tette, a vers mellett a káosztól megmentő másik varázslatnak hitte. És a pszichoanalitikus terápia nem egyszerűen orvosi gyógymód, aminek életszerepe a gyógyszer bevitelével véget is ér. Nem is csupán életforma, melyet oly sok betegség esetében megkívánnak az orvosok. Sokkal inkább felnyitása egy új birodalomnak, közelbe jutás a lélek olyan mélységeihez, amelyek másként örökre rejtve maradnak. Nemcsak megismerés, hanem a személyes élet teremtése is.

Talán ez az oka annak, hogy József Attila versei és élete annyi embert vezetnek ma — néha a szárszói sínek végletes abszurditásáig is. Verseiben összefonódik a költő története a versek és a pszichoanalízis igazságával. Igazi nagy műveiben persze nincsenek pszichoanalitikus fogalmak, „csak” az élet, a személyes lét egésze elképzelésének, végiggondolásának alapja az analízis. Ezért a róla szóló írásokban kerülni kell beteges vonások, tudós módon tisztázott komplexusok, orális, anális vagy fallikus traumák keresését. Mégis, valahogy össze kell játszani a kettőt, a hármat: a verset, a pszichoanalitikus életélményt és a személyes sorsot.

Egyetlen verset választottam, egy talányos, paradox írást, mely a személyes élet legfontosabb problémájáról szól: lehetséges-e és hogyan a felnőtt szeretet. Lehet-e család nélkül összekötni közelséget és távolságot, megkötöttséget és szabadságot, másért élest és önmegvalósítást? Felteszi a kérdést, hogy egyáltalán, honnan származik a vágy, minden élet-értelem elengedhetetlen alapja, mi az, ki az, akit fantáziánkban megteremtettünk és örökké keresünk?

Az a szép, régi asszony

*Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét,
akiben elzárkózott a tünde, lány kedvesség,
aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman,
vidáman s komolyan lépett a könnyű sárban,
aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni,
azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni.
Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem,
napozva, álmodozva amint ott ül a kertben
s mint ő maga, becsukva egy könyv van a kezében
s körül nagy, tömött lombok zúgnak az őszi szélben.
Elnézném, amint egyszer csak tétovázva, lassan,
mint aki gondol egyet a susogó lugasban,*

*fölkáll és szertepillant és hirtelen megindul
és nekivág az útnak, mely a kert bokrain túl
ott lappang, elvezetni a távolokon által
két oldalán a búcsút integető fákkal.
Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek,
azt a szép, régi asszonyt, amint a fényben elmegy.*

Megszületés és elmúlás, fény és árnyék, csend és hang megfoghatatlan szépségű összhangban keveredik egymással a versben. Mégsem közlik szövegyűjtemények, nem elemzik iskolai órán. Mindenki, akinek mutattam, egyszerre szerette és idegenkedett tőle, taszítónak és vonzónak érezte. Tudományos interpretációi¹ hasonlóan ellentmondóak, első értelmezését gyors elutasítások követték. Szabolcsi Miklós Radnóti parafrázisát követve: ez a vers „emlék és varázslat”, vagyis kimondás és elrejtés egyszerre. Emlék, hiszen kétség-telenül valakiről, egy meghatározott személyről szól a költő. A narrátor azonban, mikor minden más képet, emléket lesöpörő erővel hívja elő a régi szép asszonyt, nemcsak felidéz, emlékezik, hanem megidéz, varázsol is. Minden varázslat különös lelki cselekvés, olyan, amely valóságosabb a valóságnál, mert teremt, behatol a világba. A lélek vágyai szerint szétbontja a megbonthatatlant, eltünteti a jelenlévőt és visszahozza a régi eltávozottat.

Emlék a múltból: a szép, régi asszony

Ki lehet ő? Ismerős és mégis ismeretlen, olyan mint a *titok*: tudjuk, hogy van, sőt éppen ismeretlenségével van jelen, mégse tudjuk megnevezni. Kegyetlen pontossággal, a rámutatás pontosságával emelkedik címmé létezésének állítása. És minden tökéletes egyediség ellenére nem neveztetik meg. Talán mert minden név földre húzza a varázslatot, társadalmi szerepbe helyezi, bevonja a tér és idő korlátai közé. Ez az asszony pedig csak abszolút lehet, egyetlen és végtelen, mégis utolérhetetlenül személyes. Csak a viszony, a hozzá vezető érzés és egyetlen, hasonlóan, összefoglaló asszociációk formájában belopódzó kifejezés („mint holt anyját a gyermek”) árulkodik. Ez teszi lehetővé, hogy mi, bennfoglaltak és kívülállók megnevezzük őt. Kétségtelenül igaza van Szabolcsi Miklós interpretációjának: a mamáról van szó. Nem az életrajzi adatokkal meghatározható Pöcze Borbáláról, nem az *Anyám* vagy a *Mama* mosónőjéről. Hanem a felnőtt férfi fantáziájában teremtett, emlékei által előhívott, egyszerre költött és valós személyről. Végtelenül valóságos, de *realitása belső természetű*. A pszichoanalízisben újratemtett, fantáziában, érzelemben visszakeresett nőről, az egyetlenről és örök eszményről van szó. Ez az asszony szétszóródott Gyömrői Editben, Vágó Mártában, Szántó Juditban, minden nőben aki akár tudata és akarata ellenére is — lehetőséget adott az új találkozásra, az egykori varázslat visszaidézésére.

A címmé vált rámutatás (a „rég, szép idők”) mondással való párhuzam miatt) nosztalgikus, hajdanvolt boldogságot idéz, de a három szó mindegyike játék a titokkal és

¹ Minden versértelmezés egy olyan belső emlékezetet folytat, amely korábbi kapcsolódó versemlelékre épül és így vagy úgy azok folytatása. Munkám alapjaként elsősorban Szabolcsi Miklós esszéjét kell említenem. Voltaképpen továbbértelmezésére tettem kísérletet, egy fiatalabb generáció és két évtizeddel későbbi életállapot háttérével. Ezért annyi ponton adósa vagyok az említett írásnak, hogy az egyes hivatkozásokat nem jelzem. A versről — ismereteim szerint — a következő interpretációk születtek: Az első kísérletet ZATYKÓ Mária tette a MNYR 1968. 1. számában. 1968-ban jelenik meg SZABOLCSI Miklós, *Egy kései József Attila vers megfajtása* című interpretációja, amit vita követett a következő hozzászólásokkal: TAMÁS Attila, *Kérdőjelek egy versmegfajtás margójára*; LENGYEL József, *Egy kései József Attila vers megfajtása?*; SZABOLCSI Miklós, *Változó világ — szocialista irodalom* című kötetében Bp. 1973. 78-99. Későbbi NÉMETH G. Béla elemzése *Az imitációs versalkotás egy példája* címmel (NÉMETH G. Béla, *Századutóról — századelőlről*. Bp. 1985. 360-381.). Tanulmánya elsősorban a megformálás kérdéseivel foglalkozik, a vers érdekes, alternatív feldolgozását nyújtja. Külön köszönetet kell mondanom diákjaimnak, mert írásom valójában közös munkánk, interpretációs dialógusunk eredménye.

a titok felfedésével. A régi ebben a nosztalgikus hangulatban a történelem, a valóságos múlt egy megszűnt, de emlékeinkben még élő darabjára utal. Olyanra, amelyre mai vágyaink irányulnak, pedig tudjuk, hogy vége van, hogy lezárt és hogy az aranykor igazából nem tér vissza újra. A személyes történelemben ilyen a gyermekkor boldogsága és az anya személyéhez kötődő nagyszerű szeretet emléke és ígérete. És a lélek mélyén ennek ottmarad a nyoma, kitörölhetetlen emlék, ami minden ölelésben, minden szeretetben öntudatlan eszményként lebeg előttünk. A két történelemnek a külső és a belső múlthoz kötődő nosztalgikus vágyainknak csak az álmodó, fantáziáló élményein keresztül van közük egymáshoz. De — mint minden nosztalgikus emlékből — benne is van valami utólrólhetetlen. Szükségszerűen felveszi magába az erotikát, egy szép asszonnal minden férfinak „terve kerekedik”. És minden kicsi gyerek a mamát érzi legszebbnek és ha felnő, ezt a bent született, kinn talán sose létezett szépséget keresi tovább.

Nem véletlen, hogy a versben nem a „régi, szép anyám”-ról van szó. Az asszony eltávolítás és közelkerülés egyszerre. A mamától nem lehet elválni, és nem is lehet örökre megtartani, vele nincs cselekvési lehetőség, boldoggá tenne, de hiánya bénít. A látás distancia-teremtés, cselekvési, önmegvalósítási lehetőség. Mert az asszony olyan nő, akit érinthet férfi, aki ismeri a szexualitást, aki felnőtt (nem lány) és aki független (nem mama). Szétválasztható így a tabu és a szeretetkeresés felnőtt kényszere. Az egyiket csak látni akarja, hogy a többit, az asszonyokat megszerezze. A *Kész a leltárban* írja, hogy az „asszony, ha játszott velem hitegetve, hittem igazán”. Még világosabb a Szép Szó számban megjelent *Jaj, majdnem...* üzenete:

Harminc gyors nyaram és lassú telem
mint kocka perdül, fordul szívemen,
a gyerekes időből, asszonyok,
ki szállna ki velem?

De a cím csak kijelöl, rámutat, a jelen pozíciójából egy a beszélőtől világosan függetlennek akart, távol lévő személyre utal, aki így csak történet, emlék és nem élmény, nem belső élet. Ez az asszony azonban nem könnyen feledhető „régi” kép, nem emlék, mert igazából nincs distancia, így elkerülhetetlen a jelenlét megértése. Tovább kell tehát kutatni, vissza a gyökerekig, a kétségtelen, boldogító-kínzó jelenlét titkának megoldásáig.

A személyes élet eredetének megragadása: a definíció

E kutatás első lépése a múlt felidézése, felbontása. Különös formája, logikája van az első öt sornak: olyan mint egy szabályos *definíció*.² Az első sorban megtudjuk az általános fogalmat, majd a további négy sor az egyetlenné avató különös jellemzőket sorolja fel. Mint minden definíció, ez is kísérlet arra, hogy a létezés káoszából valamilyen világos, megfogható értelmet nyerjünk. Általa emberivé válik a világ, járhatóvá lesz az út, értelmessé a riasztóan érthetetlen. Ha valamit meg tudunk határozni, akkor uralkodunk fölötte, hatalmunkba került, nem kell félni tőle.

Definiálni is kétféle és kétféleképp lehet. E szigorúan hangzó szó jelöltje elsősorban a külvilág dolgainak, viszonyainak meghatározására szolgál. De életünk visszatérő élménye, hogy képzeletünkben testet öltenek a fájdalmak, boldogságok, remények és csalódások. Képekbe, eseményekbe, személyekbe képzeljük bele saját énnünk rejtett rugóit, mert csak így tudunk találkozni önmagunkkal. Ez is definíció, rögzítés, elhatárolás és kidolgozás. De önmagunk definíciója, önmagunk teremtése. Az átlagember képei szó nélküli képek, a költő nyelvbe tudja formálni, meg tudja osztani velünk látomását.

A definíció a varázslat első lépése, melyben még van szerepe az emlékeknek, a képek, események múlt időben vannak, egyszerűen kitaláltak és felidézettek. Elemei azok a tu-

² Ugyanezt a definíciós szerkezetet találhatjuk az *Eszmélet* X. strófájában. Itt is, versünkhöz hasonlóan, az emberi létezés egy személyesen és általános értelemben egyaránt döntő problémája fogalmazódik meg: felnőttiség.

lajdonságok, emlékek és fantáziák, amelyek a szép, a régi asszonyt a többi asszonymál fontosabbá, különlegesebbé, nélkülözhetlenebbé tették.

Első elkülönítő jegye arról szól, hogy a szép, régi asszony olyan „akiben elzárkózott a tünde, lágy kedvesség”. A meghatározatlan rámutatás belső értelmének kibontása történik. Az asszonymnak a beszélőtől független létezése fokozatosan felszámolódik és átalakul realitássá: külső valóságból élményvalósággá lesz. Mert már az első definíciós elem paradox tételei is az anya gyermek számára való lényegét adják. Minden megszületőt az anya először is magába zár, testében hordoz és ad valami soha nem ismétlődő, valójában felidézhetetlen, de mindig vágyott „lágy kedvessége”-et. Ezért érzi, az asszony testében rejlik valami transzcendens és csodás, valami, ami tündöklő és tündéri egyszerre. Másrészt ez a körülölelő szeretet természete szerint paradoxon: tünékeny is, meg elzárt a gyermektől. Az anya eltűnik, a születés halállá vált.

A definíció második eleme („aki a mezők mellett, ha sétálgattunk hárman, vidáman és komolyan lépett a könnyű sárban”) későbbi emlék. Környezet kerekedik az asszony köré, nyitott tér, ahol a benne lét együttlétté változott. A gyermek kilépett az asszony mutatta, asszony és egy harmadik teremtette világba. E tér visszaidézi a lét előző definícióban látott paradox természetét, itt könnyű a sár és titokzatosan teljes, egyszerre vidám és komoly az asszony.

A meghatározás harmadik eleme („aki ha rám tekintett, nem tudtam nem remegni”) már a narrátorra, a gyermekre vonatkozik, megmondja, hogy mit hozott benne létre a kapcsolat. Ismerős és mégis nehezen megfogalmazható élmény: mindent felforgató érzés szétáradása a testben. Furcsa, hogy ennek is látás, pontosabban rátekintés a lényege. Különös a pillantás, a szem ilyen sokszoros szerepe. Nem információ gyűjtő tekintetről van szó, hanem valami olyanról, amikor azt mondjuk, hogy „eláll tőle a szavunk”, amikor a pillantás élmény, életet teremt. A *Gyermekké tettél*-ben írja: „Reám néztél s én mindent elejtettem”. Megszólít ilyenkor a lélek és úgy érezzük, hihetetlen, ellenállhatatlan erő ragadnak magukkal. De nem szabad csak a szerelemre gondolni, van halálos pillantás is, halálos remegés is. A versünk közvetlen környezetében íródott *Balatonszárszó* sora összefogja a kettőt: „Kettős remegés tölt, vágy és hívős árnyak így ősz elején.” Itt már Eros mellett Thanatos is jelen van, szerelem és halál valahol a mélyben nagyon közel van egymáshoz.

A definíciós sor logikája világos. Az első arra válaszol, hogy mi rejtett benne, számomra, a második, hogy mi rejlik bennünk, a harmadik pedig, hogy mit hozott létre énbennem.

A személyes titkainak modalitása: a látomás

A definíció azonban távolságtartó, csak megalapozta, de nem valósította meg a titok megértését. A verscím csak rámutatás, a definíció már lelki *teremtés*, a megjelenő alak pedig már megtestesülés, *látomás*, azaz *találkozás*. Az emlék elválik tőlünk, múltbeli, a látomás jelen van, itt ül, itt pillant szerte és itt indul el útjára. Az emlék elfelejthető, felidézhető, akarunk tárgyát. A látomással meg kell küzdeni, nem akkor jön, amikor akarom, és nem felejthető el. A látomás életté vált fantázia. Asztaltáncoltató misztikus hívők idéztek meg holtakat, hogy elintézhető legyenek velük földi ügyek, lezárhatatlan és örökké zavaró lelki hiányok. De ugyanezt teszik a tudományos eszközzel pszichoanalitikusok is: az indulatátételen, ezen a hatalmas érzelmeket mozgó kapcsolaton keresztül visszanyúlnak a gyermekkorba és a jelen szituációba emelik át a látomásként visszatérő és megbetegítő vagy korlátozó emlékeket. Minden pszichoanalitikus terápia egy bizonyos ponton találkozás a gyermekkor fantázia-szellemeivel. Csak a látomás teszi lehetővé az ismétlést, az újraélést, csak ebben lehetséges a részvétel, a benne élés. A látomás az igazi varázslat. Ennek már nincs külvilágbeli fedezete, minden a vágy birtokosából fakad, a lélek teremtí önmagát. Megjelenik a tündéri asszony, a mama, az átölelő szeretet, az elvesztett kedvesség eszménye. Az ő alakja, a körötte megrajzolt tárgyi világ és a kapcsolódó események mélységesen szimbolikusak, annyira igazak, hogy elvesztették a tárgyi valósághoz való minden kapcsolatukat.

Mint minden látomás, ez is rendkívül törekeny, „csak látni” lehet, érintésre, szóra ködé olvad és ilyenkor a felidézés nagy kísérlete semmivé válik. Ezért a férfi-gyermek ebből a világból teljesen kizárul. Különös epikus szituáció ez: az asszony pozíciója pontosan megadott, de a narrátort lehetetlen betenni a világba. Nehéz megmondani hol van, nincs a kertben, nincs a kerítésen túl, és nincs a lugasban és mégis mindenütt ott van. Mint-ha olyan narrációnak lennénk tanúi, ahol a történet és annak elmondója két eltérő létezési szinten lennének, evilági és túlvilági, valóságos és látomásos peremén játszódik versünk. A narrátor passzív, lát és néz. A történet szereplője, sőt az egész történet-világ változik, valahogy kibomlik, kikerekedik. Nem tudjuk a célt, csak érezzük, hogy valami sorsszerű, végzetes, de mégis természetes titkos teleológia uralkodik mindenben. Istenül a narrátor, átlát a kertvilágban, fölötte van eseményeknek.

A létezés fantázia-valósága: a kert

Mint minden látomásban, itt is a világ összes darabja, minden egyes tárgy valamilyen szimbolikus értelmet hordoz. A környezet, a látomás tere a természet egy különös változata: a kert. Meséink kertje ez, az a kert, ahonnan Csongor elindult és ahová vándorlása végén visszatért. A kert emberszabására változtatott természet, az, amit biztonságosan lezár a magunkszabta vagy általunk kiküzdött határ. Ismerjük bokrait, fáit, múltját és jövőjét. Útjai, ösvényei barátságossá, ismerőssé teszik, mégis más, mint a ház, mert itt sokféle tere van a csodának, a titkos történésnek, a kertben rejtett zugok, találkahelyek és nyitott tereknek felfedezhetők. Van persze valami megfoghatatlan és legyőzhetetlen erő ott a határon túl, a zúgó lombok és az őszi szél rejtett üzenetet hordoznak, a kicsi kertet, a határoltat körülveszi titkos, félelmetes óriási, a végtelen. Más a lét, az időjárás a határon belül és kívül: benn a kert mélyén őszi nap süt, nyugodt béke honol. Peremén már vad szél uralkodik. A végtelen természet egyszerre lehetőség az emberi világ kiterjesztésére, és figyelmeztetés végességünkre a végtelenből. A kerítés körülöleli világunk, de ki is jelöli azt, ami nincs a hatalmunkban. A *Nagyon fáj* egyik átka idézi e kettőst:

Elevenek,
minden, mi kintől remeg,
égjen, hol laktok, kert, vadon táj —

Túlvilágian légies az asszony alakja. Körülveszi a tündöklés, nem a nyári nap, hanem az őszi aranyszínű sugarai avatják képét misztikus látomássá. Tudjuk róla, hogy álmodozva ül a kertben, létezése fantázia a fantáziában. Kezében könyv, az emberi létezés könyve, minden sorsok tudója, mely elmondja a születés és elmúlás, öröklét és végesség nagy történetét. Az őszi délután könnyed olvasmányja így az egész életet és mivel becsukott: a halált is idézi. A régi, szép asszony, a visszavarázolt mama rég halott, ezért a róla szóló látomás: becsukott könyv. Mégis megidézett, mert mégis él. Mert minden szeretett lény kétféleképp halhat meg: biológiai és érzelmi értelemben. És a kettő elválik egymástól, mert minden számunkra fontos ember érzelmeinkben nem hal meg biológiai halálával. Sőt nemcsak emlék marad, hanem — végső soron hiábavalóan — küzdünk érte, mint önmagunkért. A szeretet ugyanis mindig önmagunk megtalálása a másikban, áthelyezzük rá érzéseinket, személyében kibővül létezésünk. Ezért minden halott elvisz egy darabot énünkől és amíg vissza nem pótoltuk ezt, képtelenek vagyunk megbírkózni a hiányával.

József Attila majd mindig érezte ezt a hiányt és kései költészetében lételvvé emelte a szeretet lehetőségének kérdését. Az átélő szeretetről lehetetlen lemondani, de addig, amíg a mama nem halt meg, nemcsak biológiai, hanem érzelmi halálával is, amíg a fiú nem szabadul fel a bilincsbe kötő szerelem és hiánya alól, addig lehetetlen új boldogság találása. Visszanyúlt hát a fantázia, az érzések múltjába, újraidézte a mamát és kimunkálta halálát.

Valahogy ennek a kikerülhetetlen, mélységes paradoxonnak a nyomán, a létezés mélyéből szükségszerűen születik a mozdulat, a történés. A látott, a fantáziakép megelevenedik az „elnézném” tükrében, érvényesülni kezd a természet hatalma, a titkos, kimondhatat-

lan belső szó behatol az élet fantázia-valóságába: az öröklétig kertben ülő asszony megmozdul. De mozdulata mögött nemcsak az élet és halál paradoxonát hordozó természet üzenete rejlik, hanem a narrátor vágya is, a feltételes módú „elnézném” magában hordja a „szeretném látni”, „kivárnám”, „tanúsítanám” jelentéseit is. Kegyetlennek hangzik mindez. És ebből a szempontból is igaz, hogy az *Az a szép, régi asszony a Kései sírató* ellenverse.³ Ott is megjelenik a mama halála, de ott a mama nem engedi el a fiú kezét, aki kínlódva keresi, átkozódva várja a hűtlen szellemet. Itt a halál más természetű, ellentétes tartalmú. Amíg a régi, szép asszony mozdulatlan, olyan mint egy szentkép, addig örök. De amint megmozdul, benne van a bizonytalanság, a megformálódó elmúlás lassúsága („tétovázva, lassan”), a belső utasítás („gondol egyet”) majd a felegyenesedés, körbetekintés és a megindulás. Olyan az egész mint egy csodálatos, ünnepélyes, misztikus film. Figyeljük a mama pillantására: a vers ötödik sorában még a fiút fogvatartó pillantás ez („nem tudtam nem remegni”), itt már kilep ebből a személyesből, „szertepillant”, tekintete körbejár, átfogja a létet, a kör alakú, a lugasként körülvevő világot. És van a cselekvésnek egyfajta szaggatott lépéssora, amilyen a nagy tettek, nagy döntések szerkezete. Ezt jelzik az ismételt, „és” kötőszók („és szertepillant és hirtelen megindul és nekivág az útnak”). Az „és”-ek annak az emberi kíváncsiságnak és kényszernek a jelzői, hogy minden határt át kell lépni, egészen az élet kertjét a halál vadonjától elválasztó kerítésig, a léttől a nemlétig.

Egyszerre kibővül és beszűkül a kert, a szimbolikus tér. A határ, az élet pereme közelít az asszonyhoz, a látomáshoz, a kertből *lugas* lesz. Ez nemcsak körülkerít, hanem körül is ölel, mint anyatest a gyermeket, vagy koporsó a halottat. A *lugas* nagy szerelmek, beteljesülések tere, de elbújás, eltűnés, elvonulás is. A természet zöld, élő teste beveszi és elbocsájtja az embert.

Az asszony mozdulatára megbomlik a kör és az eddigi zárt terek hirtelen kinyílnak, a körök egyetlen egyenessé alakulnak át. Új, de ugyancsak szimbolikus értelmű teret látunk: fákkal szegélyezett messzire vezető út vezet valahová. A kert a véges, a zárt, az út a végtelen, a nyitott. A kert napfényes kör, az út sötét vonal. Jól ismerjük, nemcsak fantáziánkban, álmainkban, de minden mesében, mítoszban felfedezhető. Az út világokat köt össze, ismeretlent az ismerttel, az otthont az idegennel. Az ember útra kel és útra kényszerül. Út vezet az életből a halálba, „nagy útra kelt” mondják arról, aki meghalt. És különös módon, éppen ilyen archetipikus élményt élnek át azok az emberek is, akiket megérintett a halál.

A mama persze minden kezdetnek a forrása, ő szülte, szüli a fiút, és ezért nemcsak az élet származik tőle, hanem tőle jön a halál is, hisz minden azáltal ítéltetik halálra, hogy megszületik. Ezért az „út”, az a bizonyos életből halálba vezető út, mely görög elődjünk képzetét annyit foglalkoztatta, mindig „ott lappang” kertjeink bokrai mögött. De mennyivel másabb itt a halál, mint a *Kései sírató*ban. Ott természetellenes volt, az anya teste, az annyira várt női test rúttá vált, az emberi test és szellem minden gonoszúsága kiütközött rajta. Itt a mama testetlen, tündéri, tündöklő, könnyed és végtelenül szép. De távoli is. Ott a földbe került, itt az égbe jutott. A *Kései sírató* és a többi vele rokon vers tegező, közvetlen dialógust sejtet, de csak azért, hogy annál kegyetlenebb legyen az elmaradó válasz, a csecsemő, a gyermek anyját hívó sikolyára ütő némaság. A szép asszonnyal nincs dialógus, hanem róla szól a beszéd, pontosabban jelen van a csendje.

A vágy nyelvei: csend és némaság

Különös rétege a versnek a hangok világa. A szereplők, a férfi-gyermek és az asszony-anya, csendben vannak. A költő ugyan beszél nekünk, de a mamához nem szól. Nem is akar szólani, csak látni akarja. A mama is néma jelenés, olyan mint a mesék tündérleánya, akinek el kell tűnnie, ha szólnak hozzá vagy ha ő megszólal. A természet viszont beszél.

³ Ez Szabolcsi Miklós meglátása idézett írásából. E gondolat jelentősége messze túlmegegy a vers értelmezésén és a kései József Attila megértésének egyik kulcseleme lehet.

Zúgnak a lombok, susog a lugas és integetnek a fák, minden mozog, minden üzen. És az üzenet lényege a búcsú, a természet végtelenségének tükrében végtelenül elmúlóvá válik az egyes ember. 1936 koraőszén egy csokorra való ilyen verset írt költőnk. Valószínű, hogy mind a Balaton mellett, Szárszón keletkeztek. *A hullámok lágy tánc...* kezdetű vers utolsó két sora mondja:

De némán, hiszen ráér a természet,
a zene mögött zúg az örök erdő.

A zene az emberi hang mögött, éppúgy mint a kert mögött a vadon, ott van az erdő örök zúgása. Az ember mindig beszél, szóvá old vagy emel mindeneiket. A természet, végső soron az emberi lét végső elve, legmélyebb titka, viszont különös, aktív csendet ad, susogás, zúgás jellemzi. Ez csend, mert nincs beszéd, de nem némaság. József Attila pontosan tudja, hogy a csend a legvégső tudás, találkozás a végtelennel. A csend azonban csak a felnőtt lehetősége: a gyerek nem tud csendben maradni, nem tud a csendből saját hatalmával szót teremteni. Kell neki a mama szava. Minden felnőttesség alapvető kérdése: tudok-e a csendben tartózkodni, tudok-e annyit saját lényem titkából, hogy elérjek a kimondhatatlan peremére, oda, ahol feleslegessé vált már a fecsegés.

A gyermeknek két lehetősége van, ha a mama csendben marad. Az egyik az, ami elemzett versünkben dolgozódik ki: a fiú felnőtté válik, egyedül, de eltökélten elindul az úton. Elvesztette az anyai szeretet abszolútumát, de megnyeri, megtalálja a részleges emberi szeretetek lehetőségét. Elismeri a természet csendjét, tud a halálról, az életet ennek tükrében éli, és szóval csak a megszólíthatót keresi. A másik út az, amit a *Kései sirató* kezdett meg: figyelmen kívül hagyja a relatív és abszolút, az élet és a halál különbségét, és a gyermeki sikollyal vissza akarja hívni odaát a mamát. A mama nem jön és ez kibírhatatlan magányt, némaságot, űrt eredményez. A némaság pedig gonosz csend, nem lehet benne létezni. Innen fakad a „nagyon fáj” ismétlődő, kínnal teli kiáltása, a „sírok, kiáltozom: szeress” hangja.

A csend és megszólítás kettősében mesék, mitológiai történetek titokzatos, értelmetlennek tűnő, mégis hitelesnek érzett helyzete ismétlődik. Az amikor a hős leszáll a szeretett kedveshez, de feltételül kapja, hogy ne szóljon hozzá vagy ne pillantson rá, azaz szerelme érdekében uralkodjon szerelmén. A felnőttesség próbája ez, amit a mítoszok, mesék hősei először képtelenek teljesíteni és csak hosszú vándorlásban, küzdelemben tehetik jóvá a megszólítás majdnem végzetes hibáját, jutnak el oda, amiről most ez a vers szól. Minden igazi szeretethez szükséges valami bölcs distantia, a végségünkben eredő tragédia csak úgy kerülhető el, ha a szerelmes tudja a határokat, az élet végtelen véletlenszerűségét, létünk alapvető bizonytalanságba ágyazottságát. Ez a vers a régi, szép asszonyról éppen ezért végtelenül egészséges, nagyon felnőtt költemény. A mama nem szól, és a fiú nem szólítja meg: ez ad erőt és bizonyosságot az önálló életre, igazolja a természet bölcsességét, végtelenségét. Nemcsak a fák, a virágok természetéről van szó, hanem az egyén belső természetéről: a tudattalan vágyairól. A vers megbirkózás a tudattalan kényszereivel, a belénk oltott örök és feltétlen várakozással. Ezért önterápia, öngyógyítás, egy pszichoanalízisen élő ember önsorsának nagyszerű tapasztalata.

A harmadik – a Szent Család

A vers utolsó két sora a varázslat csúcsa. Előbb az emlék látomássá, most a látomás csodává válik, eljut a misztikusig: a szép, régi asszony a „fényben elmegy”. És itt a vers utolsó előtti sorában mondatik ki először az azonosság: hogy a csoda, a látomás a gyermek holt anyja, az újra látni akart tündéri asszony valójában a mama. Élet és halál bonyolult képzetek szövik át a két sort. A mama sok éve halott, most feltámad, hogy újra meghaljon. És maga után nem kétségbeesést, nem némaságot hagy, a gyermek nem kiált utána, sőt inkább akarja, várja ezt a távozást. Felszabadul, mert a természet által kikényszerített biológiai halált így követheti az érzelmi elválás, a „tudjak élni, halni egymagam” lehetősége, megszűnik a természet kényszere és a belső világ ellentmondása. Meghal a mama, pontosabban meghal a holt anya. De különös halál ez, a sötét út,

mely a horizontális távolokba mutatott, most a fény felé, fölfelé fordul. A mama útja, eltávozása a földről ezen a fényúton történik. Féltreérthetetlen utalást olvashatunk ki ebből évezredes hagyományunk egy bizonyos nőalakjára. Mária, Jézus anyja volt, az, aki a fényben elment, aki a mennybe vétetett, akinek halála és megdicsőülése fiának szeme láttára történt. Az egész vers anyaképének tündöklő, légies, könnyed jellegét vonja új értelemben ez a jelentés. A nagyonis földi, érzéki Éva — a másik nagy biblikus nőeszmény — a vágy kiváltásával elvitte az emberiséget a hittől. Mária, az ellen-Éva, a szűz megszülte Jézust, aki visszavezette az emberiséget a hithez. Máriában van valami testetlen, nem érzéki, mégis mélységes szeretet, egy olyan kapcsolat, mely mellőzi a szexualitást. Személyével kapcsolatban gyakran használják az asszony szót ő „a mi asszony anyánk”, ő a „magyarok nagyasszonya”. És Jézus figurájában is van valami vágyott párhuzam a mama Attilájával: makacs és önálló, tudja, hogy mit akar, merre megy, mi a küldetése. Jézus olyan férfi volt, aki képes volt leválni anyjáról, „Hagyj, asszony!” mondta, mikor az befolyásolni akarta sorsában. Mária kísérte az isteni fiút, közvetlen kapcsolatba került a transzcendenciával. Minden ábrázolásában, minden szentképben megtaláljuk a tünde könnyűséget, a vidám komolyságot, a szerető emberséget és fennkölt istenséget.

És talán itt nyílik lehetőségünk arra, hogy a korábban kihagyott szót, a definíciós rész három szereplőjét meghatározzuk. A „sétálgattunk hárman” — mint említettem — a definíciók sorában a közösséget az ember létezéséhez szükséges legalapvetőbb csoportot jeleníti meg. Ez is egy szeretet-konstrukció, ez is ember-teremtő hatalmú, másként nem lett volna értelme e súlyos szimbolikus dolgok közé emelni. A harmadik nem lehet akárki, nem lehet egy véletlen emlék, mert kell a mama mellé még valaki, egy férfi, az apa figurája. A „Mi vagyok én?” kérdése csak így, ebben a hármasban válaszolható meg. A pszichoanalízisben oly gyakran, oly állandó figyelemmel kísért kapcsolatrendszer ez, mely költőnk verseiben és pszichoanalitikus írásaiban számtalanszor felbukkan. Sőt az egyik legszebb pszichoanalitikus vers, az *Egy ifjú párra* alaphelyzete is ilyen. „Hadd legyünk újra együtt a hármas”, kéri a költő egy félálomszerű lelkiállapotban. A „hármas” egyike ő maga, a másik kettő két barát, egy férfi és egy nő, egy férj és egy feleség.

Minden más közösség valójában levezetett, véletlenszerű az ember életében, minden más közösséget két eredeti modell rejtett értelmére építünk. Ezek egyike az anya-gyermek viszony, mely önteremtésünk legkorábbi élménye. Ezután formálódik meg a hármas, az anya, az apa és a gyermek élmények, érzelmek kohójában, tudattalan fantáziák örvényében kidolgozott, mindig a személyes sorsot egyéni módon befolyásoló modellje.

Versünkben mindez megszentelve, felemelve, elvarázsolva jelenik meg, gyönyörű képekbe oldva mindannyiunk számára átélhetővé válik az, amit mindannyian sejtünk. A „harmadik” beilleszthető a varázslatba és a csodába is: az emlék műtszerű fantáziával körülvevett, de valóságoshoz közel eső személye itt misztikussá válik: ő József, Szent József, Jézus apja és Mária férje. József az asztalos és József Áron a fantázia, a vágy szintjén ugyanaz az ember. Mennyire ismerős kép: Mária, a kis Jézus és József mennek a mezőn, a transzcendencia könnyűségével megszentelve a világot. Hármasuk a Szent Család az emberi közösség legvégső szimbóluma, az az állapot, amelyben felnőhet, otthonra találhat és önmagává, önállóvá válhat a Gyermekek.

Könnyen tűnhet ijesztő interpretátori önkénynek a magyarázat, de egy különös történetet tehetünk még mindehhez. 1937 augusztusában Bak Róbert, költőnk pszichiátere jegyezte le a következő emléket: „Flóra leveleit számolgatta, többször maga elé mondván, hogy hármat kapott. Ellenséges hangon faggatott, hogy a szobámban lévő relief mikor és miért került oda. Szentháromság — a harmadik, aki Máriához tartozik éppen József — mondta jelentőségteljesen, a reliefre célozva.⁴ A „három” rendkívül fontos. Bak *halluci-*

⁴ A kiemelések Bak Róberttől származnak és valószínűleg József Attila hangsúlyait követik. BAK Róbert, *József Attila betegsége* című tanulmánya a *Szép Szó* 1938. jan.-febr. számában jelent meg. Újabb kiadása: BOKOR László — TVERDOTA György, *Kortársak József Attiláról*. Bp. 1987. II. kötete, 1014-1022. A szövegben Bak később újra visszatér a „három” hallucinatórikus jelentőségre: „A három levél, háromszor egy-egy héten kezelés, szentháromság, a kilences szo-

natorikus élményként idézi. A hallucináció torzított tudattalan tartalmak valóságot teljes mértékben mellőző megjelenése. Vagyis mindig nagyon mélyről jön, lényünk rejtett magva tör benne felszínre. Az élmény tartalma, különösen a bennfoglalt liturgiai tévedés is árulkodó. Annyira fontos, hogy szentté avatódik a három, pedig tudjuk, hogy Mária, József és Jézus nem a Szentháromság, hanem a Szent Család. Mégis szent ez a hármas, mert az emberi boldogság, a teljes élet szimbóluma.

József Attila számára azonban nem ennek a helyzetnek a könnyed öröme, kiteljesítő segítsége jutott, hanem ellentmondásai, a meglét helyett hiány, a lehetőség helyett korlát. József Áron nagyon korán eltűnt a gyermek Attila életéből és igazából nem hagyott mást maga után mint egy testetlen vágyat, ezt a bizonyos hiányt, úrt. Ráadásul pótolhatatlan volt a hiány, eredendő és teljes, mely keresésre készítet anélkül, hogy esélyt adna a megtalálásra. A gyermek vállalja szerepét, tudja, ő is József, pótolni akarja az apát, de ő maga segítség nélkül marad, mert igazából nem a lehetséges személy, hanem az *óskép* hiányzik. Minden megérkezéshez tudni kell a célt, de József Attila hiába próbálta megérteni Th. Mann, Babits, Freud, Hatvany és mások alakján keresztül az apát, sohasem jutott el a bizonyossághoz. Talán ezért maradt a „hármán” ilyen talányos, és ezért van, hogy az apa figurája mindig csak keresés, mindig kitöltendő úr, szemben a mamával, aki lehet jó vagy rossz, szenvedésteli csalódás, vagy boldog remény, de mindig valaki, mindig konkrét emlék, megtestesíthető fantázia.

A varázslás: fantázia és valóság

Minden varázslat mögött varázslás és varázsló áll. És ahhoz, hogy a varázslat boldog biztonságot hozzon, ismerni kell a varázslót vagy a varázslás módját, enélkül ijesztő, veszedelmes lesz a misztikus. Ezt a fantáziával, látomással kapcsolatos eltérő modalitású létet az ismétlődő keretsorok rögzítik. Szöveggé válik így a fantázia teremtőjének, birtokosának tevékenysége, az álmodóból narrátor lesz. Eseményei azonban belső történetet formálnak, a narrátor a történet csigalépcsőjén saját világának mélyébe hatol, saját vágyait szilárdítja képpé, eseményé. Nem kitalál, hanem megtalál valamit, vágyai, érzelmi tükreben értelmessé áll össze múltja, kerekké, világgá környezetete.

bában volt a szanatóriumban, kilenc az háromszor három, egyszerre világos előtte, hogy ezek mint összefüggenek, ezek nem lehetnek a véletlen játéka, a „dolgok hosszú ideje meg vannak rendezve”, „figyelmeztetni akarnak valamire az emberek”. — Miért? — találkozott egy régi tanárával, kinek mindig megcsodálta példás családi életét, miért éppen most találkozott? Ez azt jelenti, hogy meg kell nősi. Valaminek a középpontjába került, minden összefügg. Ebben a szövegben még világosabb a saját családra vonatkozás. Tovább is vihetnénk az elemzést, kibonthatnánk, hogy egy bizonyos kettős-hármas családi szerkezet húzódik meg a háttérben. Első szinten a „család” Flóra-Attila-Bak Róbert hármából áll. A Flóra-Mária azonosítás egyértelmű, a két férfi helye viszont nagyon különös. Attila Jézus, akitől az apa, Bak Róbert elveszi az anyai szeretetet. József Attila valóban — egyébként minden valóságos ok nélkül — féltékeny volt Bakra, és a most leírt hallucináció is egy ilyen jelenet alkalmával mondatott ki. Másrészt viszont Attila József is, hiszen házasodni akar Flórával, és ebben a konstrukcióban Bak a másik férfi, az ellenfél a nőért, szerelemért vívott harcban. (A „józsef-ségről” a *Szabad ötlek*ekben olvashatunk). De mindezek mögött ott van az eredeti család a József Áron-Attila-mama hármas, illetve ennek a hármasnak pótolhatatlan, tudattalanban rögzült hiánya. A hallucinációkat gyakran mondják téveszméknek, holott nagyon fontos információt adnak, igaz nem a külvilágról, amire kivetülnek, hanem a belső igazságról számolnak be. Freud írja *Gradi-va* című művében, hogy „mindig van valami igaz mag minden téveszmében. [...] Ez az igaz elem azonban régóta elfojtott. Ha azonban az adott esetben képes a tudatba hatolni, akkor a torzult forma miatt az elfojtathoz kapcsolódó meggyőződés értelme mintegy kompenzációként túlintenzívúvá válik és kötődik az elfojtott igazság torzított helyettesítőjéhez.” FREUD, *Gradi-va*. Penguin, 1986. 103.

Különös, hogy ezek a valóságos szituációra vonatkozó keretsorok mind feltételes módúak, pedig éppen ezek teszik lehetővé, ezek követelik azt, hogy a lélek mélyéről előkerüljön a látomás, a szép, régi asszony. A közrefogott történet — maga a látomás — viszont kijelentő módú. Mintha a valóság vált volna kétségessé és a látomás bizonyossá. Igazából minden vágy, minden fantázia ilyen: abszolút, és minden realitás ilyen: feltételes. Az egész vers valami különös, lebegő modalitásba kerül, mert az abszolút mindig örök, a bevallott akarat, vágy pedig mindig itt és most adott. A keretsorok kifejezési módja, az akarat megfogalmazása fogalmi jellegű, szemben a látomás képies természetével. A kép mindig közelebb áll a lélek megfogalmazhatatlan lényegéhez, elmosódottabb, sokjelentésű, kimeríthetetlen. A fogalom köt, a kép felnyit. Helyükről kivéve bántóan monoton a keretsorok szövege:

„Azt a szép, régi asszonyt szeretném látni ismét”

„azt a szép, régi asszonyt szeretném nem szeretni”

„Csak látni szeretném őt, nincs vele semmi tervem”

„Elnézném . . .”

„Csak úgy szeretném látni, mint holt anyját a gyermek, azt a szép régi asszonyt, amint a fényben elmegy.”

Az ismétlődő sorok összehasonlítása megmutatja a belső akarat fogalmi tartalmát, a vágy, az akarat tárgyához való viszonyát, a varázslás minőségét. Kényszeresen ismételt kulcsszava — a korábban már részben értelmezett — „látni”. Pontosabban „csak látni”, azaz szeretne valami egyébről, valami többletről lemondani. Ebbe a többletbe tartozik az, ha valakivel „tervünk van”, azaz csinálni akarunk vele valamit. Látni és cselekedni, ez a vágy, a versbeli akarat pozitív illetve negatív pólusa. A látás mindig távolságtartóbb, értelmibb, hűvösebb. A cselekvés, egy férfi asszonnyal, egy gyermek anyával való „terve” közeli, érzéki, testi érintés, nem pusztán megfigyelés. A „terv” pontos értelmét más versekből ismerjük: a *Kései sirató*, a *Gyermekké tettél* és a *Nagyon fáj* gyermekének és férjfiának egyetlen komoly terve volt: átölelni és átölelve lenni. A közelség számára a biztonságot hozta, az érzéki, a testi érintés a létezését jelentette. A felnőtt férfi, racionális, meggondolt ember, aki vállalja ennek az abszolútnak a feltételességét, távolságot teremt, tudja a lehetetlent és lehetőséget, ismeri az élet és halál határait. Persze mindez nem egyszerű döntés kérdése, hisz kiirathatatlanul bennünk van a vágy a teljes, a végtelen szeretetre. A *Kései sirató* utolsó szakasza keserűen fogalmazza meg, hogy életünk csalásba van ágyazva: a megszületésünk kapott, átélt abszolút szeretetre vonatkozó ígéret sosem váltható be. A mamát elviszi a külvilág, a feltételes uralkodni kezd az abszolúton.

A „látás” mérhetetlenül többet jelent itt, mint a szó szokásos értelme. Nemcsak azért, mert az egyszerű érzékelésen túl „belátás”, „megértés” jelentéssel is bír, hanem mert valami *ismétlődik általa*. Van két árulkodó sor, mely kimaradt a végső változatból:

Csak látni szeretném őt, mintegy hogy megbocsássa,
amért szemem behunytam, hogy őt élve már ne lássa

Egyetlen kívánságban kétszeres látás, egy mostani és egy régi szerepel. A mostani, ha megvalósul, egy régi bűn feloldásához vezet és a múltbeli pillantás volt az, amely létrehozta a bűnt. A kisgyerek úgy érzi, hogy csak az van, amit ő érzékel. A mama újra és újra eltűnik világából és ezért végtelen szorongás fojtogatja. Megbűnteti hát a mamát: elpusztítja azzal, hogy becsukja szemét. De tudja — és ez az, amikor „maga próbál csalni” — hogy ezzel még inkább egyedül lesz, és magányát, félelmét még büntudata is erősíti. Ez a gyermeki mindenhatóságra épülő látás: teremtés, behatolás, sőt rendelkezés

a lélek világában. A most akart látás hasonló: „újra látás”, valaminek az ismétlése, még pontosabban valaminek az újracselekvése. Mintha egyszerre szükség lenne erre a titokzatos asszonyra és ugyanakkor nyomasztó is a jelenléte. Ennek a paradoxonnak kell megoldódnia az újra-látás során. A varázslás, a látás nem egyszerű emlékezés, hanem felidézés, sőt — és ez a lényeg — megidézés. Mégis: a varázsló megtartja a kívülállás hatalmát, felette van annak, amit maga elé varázsol. Mindenben újra és újra saját lelke, saját vágyai szerkezetét vetíti, ismétel, de akarattal, nem kényszerrel. Ismétel, hogy ura legyen dolgainak. A varázsló mindig a jelenben van, és a hatalmában van az idő.

Ha a varázsláshoz valami fogalmi analógiát keresnénk, azt mondhatnánk, hogy a vers egy pszichoanalitikus terápia logikáját követi. Persze nem elméleti módon, hanem benne élletté vált, saját sors lett a terápia menete. Minden terápia ismétlés, visszatérés egy régi, lezárt de elfelejthetetlen történethez, találkozás valamivel, aminek felnőttkorba hatoló ereje másképp nem szüntethető meg. Ez a vers a gyermeki pozíció tudatos, kontrollált újrajátszása a felnőtté válás elnyeréséért. Ez alapvetően ellentétes irány, mint a *Kései sirató* ótípusú verseké, ott a gyermek megjelenése kiszorít és lehetetlenné tesz minden mást, az ismétlés ismétlési kényszerre vált. Versünk öngyógyításra történt kísérlet. A gyógyult ember, a felnőtt, szürkébb, sivárabb mint a gyermek, de ebben a világban él, kényszerek helyett lehetőségek, álmok helyett valóságok foglalkoztatják.

Terápiás természetű a narrátor hozzáállása is. Passzív, távolságtartó, célja csupán az, hogy felidézzen, újrajátszson fantáziákat. Mert a lélek mélyén nem feltétlenül, sőt nem elsősorban tényleges események lapulnak, hanem vágyaink tüzeiben fantáziává formálódnak, kitalálódnak, megteremtődnek a személyek és események. József Attila éppen a mama alakja kapcsán nagyon világosan megírta ezt a *Kései sirató*-ban: „Lágy őszi tájból és sok kedves nőből próbállak összeállítani téged”. A terápia önteremtés, önismeret ezeknek a gyakran megbetegítő, teljesíthetetlen állapotok után hajtó emlékeknek a felismerése, kézbe vétele és legyőzése. Minden analitikus terápia ezért egyszerre út a szeretet felé és lemondás a szeretetről.

Mikor elkezdtem tanulmányom írását, úgy gondoltam, hogy ez a szeretet verse. Számunkra, éppúgy mint József Attila számára mindennél fontosabbá vált, hogy hozzájutunk-e a szeretet felé. Világunkban meggyengültek, eltűntek azok a tradicionális keretek, melyek átölelték, biztonságot adtak a korábbi generációk embereinek. Nekünk magunknak kell megtalálni az érintés titkát, a szeretet lehetőségét. József Attila kései költészetének kulcskérdése ez. Tudja, tudjuk, hogy vannak jó és rossz szeretetek, az előbbi megvalósít, az utóbbi belekényszerít, az előbbi boldoggá, értelmes életűvé tesz, az utóbbi szenvedést hoz. De a vers elemzése során rájöttem, hogy ez a költemény nem pontosan a szeretetről, hanem sokkal inkább *a szeretetre való felkészülésről* szól, arról, hogy hogyan tehetem magam rendbe ahhoz, hogy képes legyek szeretetre. Szét kell bontani a homályos érzést, vágyat, szembesülni kell a saját korlátokkal, a gyermekiességgel, az apa hiányával, a mama furcsa jelenlétével és saját, belső rendet kell kiküzdeni. József Attila ritkán tudta így, győztesen megírni ezt, és életében, talán egyes boldog pillanatokon túl, sose volt képes saját eszményeit valósággá váltani. De ebben a versben a nagy csalódás, az árvaság után a gyermek szigorú lesz lelkéhez, megerősíti tartását, hangja határozott, érdes és ellenálló. Világosan látja a határt önmaga, vágyai („álmai göze”) és a valóságos világ között. E határ pedig biztonság és egyedüllet egyszerre, felnőtté válás és magára maradás. Minden erő, minden érzelmi hatalom, amit ott kinn elnyer, valami mérhetetlen és kifejezhetetlen belső csalódás árán épül. Lehet álmodni, fantáziálni, lehet elvinni a mamát messze túl-világra, lehet tiszta ruhába bújtatni, glóriásan arany felhőbe ültetni, csak megtalálni és itt-tartani lehetetlen. Csak egy út marad: elfogadni a valóságot, a relatívát, a kezünkben mindig kiforduló. A szeretet ezzel adottból egyszerre, felnőtté válás és magára maradás. Minden erő, minden érzelmi hatalom, amit ott kinn elnyer, valami mérhetetlen és kifejezhetetlen belső csalódás árán épül. Lehet álmodni, fantáziálni, lehet elvinni a mamát messze túl-világra, lehet tiszta ruhába bújtatni, glóriásan arany felhőbe ültetni, csak megtalálni és itt-tartani lehetetlen. Csak egy út marad: elfogadni a valóságot, a relatívát, a kezünkben mindig kiforduló.

De ehhez a vershez is elégtelen a zseniális szerző. Mivel a legközelebbit és legkevésbé érthetőt — önmagunkat — írja meg, felkészülten kell olvasnunk. Nem irodalomtörténeti tudással, hanem valami sokkal személyesebb, sokkal alapvetőbb hozzáállással. És e hoz-

záállások sokfélék lehetnek, kiben ez, kiben az a szó elevenedik meg a vers nyomán. Egy biztos: az *Az a szép, régi asszony* nem középiskolások verse. Megértéséhez kell valami szabad érzékiség, könnyed felnőttég, mely már túl van gyermeki ragaszkodáson, és felfedezte a kamaszkor szimbiózist ismétlő vágyainak teljesíthetlenségét. Arra tanít, hogy el kell fogadni: lehetetlen az abszolút szeretet, és hogy ebből nem a kétségbeeséshez kell jutni, hanem ki kell lépni a világba, váltani, választani, lemondani, egyedül maradni és újra társra találni. És még mindez mögött van egy még mélyebb réteg: találkozunk kell a halállal, meg kell érteni a csendet, azt, hogy saját életünk valami végtelen értelem, minket meghaladó kimondhatatlan lényegiség része.